

Zárójelentés

A TO 37745 nyilvántartási számú OTKA kutatási programról (2002-2006)

A 19-20. század fordulója építészeti értékeinek komplex összehasonlító vizsgálata a dél-alföldi régióban, különös figyelemmel Szeged, Szabadka és Temesvár párhuzamaira

Résztvevők: Novák István DLA vezető kutató; Demeter Gábor, Dr. Ozsváthné Csegezi Monika, Dr. Ozsváth Gábor Dániel kutatók, továbbá a kutatáshoz segítséget nyújtott Szekernyés János.

A kutatás tárgya, célkitűzései, tézisei

Tömören talán „Párhuzamos városképek” is lehetne e kutatási program címe, azonban ez túl általános, hisz nem terjed ki eléggé a tér- és időbeli keretekre.

Kutatásaink középpontjában a Dél-Alföld három, egymáshoz közel egyenlő távolságban elhelyezkedő, legjelentősebb városának – Szabadka, Szeged és Temesvár – épített környezetét állítottuk. Időbeli határainkként a három település közös állami keretek között töltött, utolsó negyedszázadát választottuk.

A megfigyelt régió urbanisztikai és építészeti fejlődése lényegében úgy történt a kutatott periódusban, hogy a központok (Bécs és Budapest) városfejlesztési és építészeti fejlődési mintaképekkel, azaz modellekkel szolgált a vidéki városoknak és településeknek. E modellek elfogadásának mértékét, alkalmazási és kivitelezési módját azonban sokban a helyi földrajzi adottságok, a helytörténeti háttér, a helyi építészeti hagyományok és más, egyéni hatások befolyásolták. Ezek a jelenségek egyéni és helyi építészeti megnyilvánulásokban jelzik azokat a regionális jellegzetességeket, amelyek a századfordulóra jellemző, általános és fergeteges fejlődés közepette „új valósággá” nőttek ki magukat, részben elfogadva a nemzetközi trendeket, másrészt mintegy dacolva az új, immár „globalizálódó” világ általános fölfogásaival és eszmei egyeduralmával szemben.

A közigazgatásilag ekkortájt a Monarchiához tartozó, délvidéki városok, úgymint Szabadka, Szeged és Temesvár, regionális központok lévén úgyszintén igyekeztek követni a főbb stílusirányzatokat az építészeti terén, és szinte egymással versenyezve léptek a századforduló küszöbére, szebbnél szebb épületekkel ajándékozva meg az utókort. Ezekben a városokban most nagyon hasonló városrendezési vagy építészeti megoldásokat lelhetünk fel, gyakran ugyanazon századfordulós építészeti munkájának eredményeit. Ily módon ők is nagyban hozzájárultak e városoknak a közép-kelet-európai kultúrrégióhoz való fölfelfedéshez. A saját, egyéni építészeti hagyományok, karöltve a kor adott, lokális fejlődési föltételeivel, hozzájárultak saját építészeti szintézisük kialakulásához, megtartva mindazokat a helyi jellegzetességeket, amelyekkel csak gazdagítják azonosság-tudatunkat.

A 20. század fordulója egy olyan korszak tanúja volt, amikor a kutatott városok többnemzetű, multikulturájú, vegyes vallású lakossága a fejlődés ugyanazon céljai, eszméi köré gyűjtötte erőit. Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott a szinte látnoki erővel megáldott építésznek. Általuk a korban radikális elfordulás történt a hagyományos, eklektikus stílusok formalizmusától, új irányvonalként elővetítve a szecessziót, a magyar nemzeti építészeti

megeremtésére irányuló erőfeszítéseket és a későbbi, modernista törekvéseket, új módon értelmezve, új kontextusba helyezve a kor építészetének nyelvezetét.

Időben azért esett választásunk a 19-20. század fordulójára, mert e kor városépítészete máig meghatározó módon gazdagította a Dél-Alföldet. Ez az az időszak, amikor kialakult mai életterünk épített színtere, az érintett városok szerkezete. Ugyancsak emellett szól, hogy az eltelt évszázad már elég idő ahhoz, hogy a tudomány objektivitásával közeledhessünk az akkor megalkotott építészeti értékekhez, de időben még elég közel van ahhoz, hogy be tudjuk helyezni magunkat az egykori tervezők döntéseit meghatározó viszonyok közé. Így talán kísérletet tehattünk annak értékelésére, mennyire sikerült akkor időtálló alkotásokat létrehozni. Ugyancsak érdekes szempont lehet annak vizsgálata, hogy az egykor megalkotott, épített környezet, valamint az épületek funkcionalitása a későbbiekben hogyan viselte, szolgálta - vagy nem - a 20. század politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetváltásait.

E korszak építkezései funkcionális és pénzügyi szempontból mindhárom területen, azaz a magántőke, a városi beruházások és az állami építkezések terén egyaránt jelentős prosperitással bírtak. Különösen az állami építkezések tekintetében alakult ki hatalmas törés a trianoni békediktátum következtében. Ugyanis a korábban mélyen az ország belsejében található, kis régió három részre hullásával városaink – egyik napról a másikra – korábbi központi helyzetükkel szemben az új államok határszéli városaivá váltak. Így az eredetileg éppen elinduló, állami decentralizáció révén e területre kihelyezett, nagyobb állami intézmények – úgymint vasúti igazgatóság, mezőgazdasági intézet, kaszárnyák és katonai parancsnokságok – vagy teljesen funkciójukat veszítették, vagy pedig az eredeti tervekhez képest szerepük nagyságrendileg csupán töredéknyire zsugorodott. A későbbi korok feladatává vált ezen épületeknek az új funkciókra való alkalmassá tétele. Ugyanakkor a határszéliség szintén további, új intézmények ide telepítését és elhelyezését is eredményezte. Kutatásaink szemszögéből ezen épületek funkcióváltásai domborodnak ki. Tudjuk, ez gyakran együtt járt az eredetivel gyökeresen ellentétes funkciók kiszolgálásával is.

Korszakunkban a különböző egyházak szintén jelentős építkezésekkel járultak a városkép alakulásához. A korábbi csanádi római katolikus egyházmegye szintén három részre szakadt, így az egykori székhely már csupán a hívek mintegy harmadát láthatta el. Ennek következtében Magyarországon és az utód Jugoszláviában új egyház-igazgatási egységek (püspökségek) jöttek létre, amelyeknek szintén ki kellett építeniük intézményeiket.

Továbbá itt érdemes kitérni a stílus- és ízlésváltásokra is. Egyben elegendő ezen idő ahhoz is, hogy a fizikai elhasználódás és az aktuális politikai szándék kieszközölte felújítások eredménye mennyire tükröztesse – megerősítette, vagy épp ellenkezőleg, gyöngítette – az egykori tervező elképzeléseit. Különösen izgalmas ez, ha szem előtt tartjuk, hogy azóta e három város különböző állami keretekben különböző utakat járt be; így az épített örökség védelme is teljesen eltérő szempontok szerint alakult.

Kutatásunk helyszíneinek kiválasztásánál az vezérelt, hogy az adott városok a választott időszakban a térség meghatározó - gyakran egymással vetélkedő -, vonzó és kibocsátó, urbanisztikai gócpontjai voltak. Időnként köztük alá- és fölérendeltségi viszony is kialakult, így a General Commando időszakában katonailag a temesvári parancsnokság alá tartozott az érintett másik két település. Tágabb értelemben napjainkig egy kulturális tájhoz tartoznak. Építők és építetők szintén szoros migrációs kapcsolatban álltak és állnak egymással e városokban. Fontos szempont, hogy gyakran találjuk a kor tervezőit és kivitelezőit egyik vagy

másik kiválasztott városban. Érdeemesnek tartottuk megfigyelni, hogy ugyanazon alkotó hogyan oldotta meg a környezet adta, más kihívásokat.

Nemzetiségi és felekezeti sokszínűség jellemzi mindhárom települést, és a tudomány számára további kérdéseket vet föl, hogy a különböző felekezetek, kultúrák hogyan érvényesítették az épített környezet arculatában befolyásukat: a regionális hatások erősítették avagy kioltották a központi állam képviselte hatásokat.

Talán az is e választás mellett szólt, hogy az adott városok polgárai is szoros társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartottak fenn egymással. Gondolunk itt a szeged-alsóvárosi búcsúra, a vasúti regionális hivatalra, a temesvári katolikus és ortodox püspökségekre vagy a katonai létesítményekre; ezek mind fontos kapcsolódási pontok.

A földrajzi, táji adottságok szintén meghatározóak mindhárom település életében. Kiemelendő, hogy miként viszonyult a három város az öt átszelő vizekhez, hisz Temesvár a Bega-csatorna révén ez időtájtban vált számottevő kikötővé, Szabadkán ekkor foglalkoztak a Fűzfás-ér rendezésével, míg Szegeden az 1879. évi nagyárvíz után erre az időszakra esik a Tisza-töltések megépítése.

A tény, hogy napjainkra több, mint ötven év viszontagságai után mindhárom település egy közös rendszerbe – bár három különböző állam részeként, mégis újra egy euroregionális csoportosulásba – tartoznak, további értékes megfigyelésekre nyújt lehetőséget.

E nagyvárosok polgári iparának kialakulása az általunk vizsgált időszakban prosperált. Ez döntően befolyásolta a városképeket. Azt is kijelenthetjük, hogy tulajdonképpen a valós értelemben vett, modern, polgári Szeged, Temesvár és Szabadka legtermékenyebb évtizedeit vettük vizsgálat alá; azt az időszakot, amikor viszonylag rövid idő alatt urbanisztikai nézőpontból soha nem látott mérvű változásokon ment át mind a három település. Ebben az időszakban teljesedett ki a feudális jellegű agrárvárosoknak a tőkés társadalmat is mindenben kiszolgáló, modern polgárvárosokká való átalakulása, és ez egyben a települések szerkezetét is gyökeresen megváltoztatta. Igaz, hogy Szeged, Temesvár és Szabadka esetében az átalakuláshoz vezető okok különbözőek. Így Szeged város egy természeti katasztrófát, az 1879. évi nagyárvizet követően, bravúros gyorsasággal épült föl mind mérnöki, mind urbanisztikai szempontból az akkori Magyarország legmodernebb városaként. Az adott időszakban zajlott a temesvári vár szerepvesztése, és ezáltal a hozzá tartozó, hatalmas felvonulási tér beépítése, a Bega folyó szabályozása, s így az egykoron szinte szigeteken épült iparosnegyedének folyami kikötővel is rendelkező, modern gyárvárossá való fejlesztése.

Társadalmi, gazdasági szempontból egyaránt érthető, hogy e nagyfokú fejlődés magával hozta az egyházi, a kulturális és a magántőke prosperálását is. Ennek következtében a tárgyalt városokban bankok sora települt meg, amelyek gazdasági rangjuk kifejezését is látták székházaik megépítésében, és igyekeztek a kor legmodernebb építési stílusában egyéni színfoltként megjelenni a városképben. A kereskedelem helyszíneiként modern üzletek, üzletházak épültek, és a magánpalotákat, bérházakat felépítő polgárok egyre színvonalasabb szórakozóhelyeken mulathatták szabadidejüket. Ugyancsak a pihenést, a jólétet szolgálták a városok belterületén és közvetlen közelében kialakított parkok, kirándulóhelyek. Ezen időszakban honosodtak meg a vízisportok, és tört előre a fürdőkultúra is. Új státuszszimbólumként jelentek meg a nyaraló- és fürdőhelyi villák, üdülők. Ennek köszönheti létét a palicsi, a horgos-kamarási, a sziksósi fürdőtelepek vagy a szatymazi üdülővillák is.

A fejlődés természetes velejárójaként új iskolaépületek sora lépett a fiatalabb generáció oktatásának szolgálatába. A modern, koruk minden igényét kielégítő iskolákat általában a városok és részben az egyházak építették.

Ugyanebben a korban letek végleges otthonra a magánkezdeményezésből alakult közgyűjtemények – úgymint levéltárak, könyvtárak, múzeumok – is. Szegeden például a millenniumi ünnepek csúcspontjaként adták át a város közönségének a közművelődési palotát. A különböző egyházi felekezetek, szintén lépést tartva a fejlődéssel, sorra újabb és újabb templomokat emeltek. E korra bontakozott ki új, bevett egyházként a zsidóság zsinagógaépítkezése. Ezen időszak vált az új, modern városháza-építkezések időszakává is.

Az épített környezet integrált védelme szempontjából azonban elengedhetetlen, hogy a városok polgári és szakrális építészetén túl kitekintsünk a mezőgazdasági, céh- és ipartörténeti emlékekre, a paraszti, népi életterekre, tanyákra. Ugyancsak érdemes odafigyelni a nagytájban mindenütt föllelhető, polgári farmtanyákra is.

Különös fontossággal bír a népi építészet emlékeinek dokumentálása azon megfontolásból is, hogy a mai városok épp ezen értékek kárára terjeszkednek. Itt csupán néhány intő jelet említek: Szeged-Alsóváros paprika- és dohánykertész portái zömét - a jellegzetes napsugárdíszes oromzatú házakkal - fölfalják a társasházak, vagy a szeged-móravárosi iparosok kis polgárházait szemünk előtt tüntetik el, de igaz ez Szeged-Rókus vagy Szeged-Fölsőváros esetében is.

Érdemes odafigyelni, és – a nagypolgári értékeink mellett – fölmérni, dokumentálni az említett építészeti értékeinket is amíg még elérhetők, hisz ezekkel az alföldi város épp azon karakterét veszíti el, aminek létét köszönheti.

Mindhárom település meghatározó jellege a hozzá tartozó, nagy, gazdasági területek és a központi, polgári adminisztrációs városmag társadalmi összetételt tükröző arányaiban rejlik. Ettől Szeged Szeged, Szabadka Szabadka és Temesvár Temesvár. Az egykor nagyra tartott lokálpatriotizmus szintén az említett, összetett és ettől teljes élettér alapjain virágzott. Ez egy olyan szempont, aminek minden várostervező szeme előtt kell lebegnie annak érdekében, hogy a polgárok mindannyian magukénak mondják és érezzék városukat.

Kutatásaink során városszerkezeti, építészeti, műemléki, népeleti, mesterség- és gazdálkodástörténeti szempontok figyelembevételével kívántuk feltárni azon párhuzamokat és különbségeket, amelyek a három területen meghatározók.

A városkép hivatott alakítói

Alapvetően e települések építkezéseinél több nagyobb tervezőcsoportot különíthetünk el, akik különféle indíttatásból és különböző fajsúllyal vettek részt e városok képezésében alakításában:

- a központilag, az országos hatóságok vagy a kormány, esetleg a király által kirendelt mérnökcsoporthoz pl: a Lechner vezette mérnökcsoporthoz Szeged 1879. évi nagyárvíz utáni rekonstrukciójánál;
- a nagy, központi tervpályázatokon meghívással résztvevő, országos hírű szakemberek vagy műtermek, amelyek valamely speciális államigazgatási vagy gazdasági épülettípusra szakosodtak;
- azon mérnökök, mérnökirodák, amelyek a gazdasági, ipari építkezéseken alkottak kiemelkedőt, így például vágóhidak, malmok, csatornaművek, hidak stb. tervezői;

- a helyhatóságok alatt kialakított mérnöki hivatalok alkalmazottai, akik egyben a település szerkezetének változásai fölött is hivatalból örködtek;
- a regionális szempontból jelentős pályázatokon induló, helyi mérnökök, mérnökirodák, amelyek elsősorban az újonnan megerősödő polgárok építészeti igényeit elégítették ki;
- a helyi jelentőségű építészek, akik gyakran a kivitelezés mellett vállalták a tervek elkészítését is;
- ugyancsak számolnunk kell az olcsón megvásárolható, katalógusokból kiemelt típustervekkel.

A kulcsín, azaz az épületek stílusa

Korszakunkra a hagyományos építészeti stílusok már egyre kevésbé elégítették ki a megrendelő közönség és az alkotók esztétikai igényeit. Talán a fölgyorsult fejlődés fékjeként is értelmezték őket; az új világ gyökeresen megújult életteret követelt magának. Ezen útkeresés két eltérő formavilágot, a korábbi stílusokat ötvöző, sokszor az alaktani diszfunkcionalitástól sem mentes eklektikát és a teljes megújulást, az addigi akadémikus építészet világát fölrúgó szecessziót, azaz az ornamentika forradalmaként számon tartott és csupán a legutóbbi időktől elfogadott formanyelvet eredményezett.

A kutatásainkba bevont települések azon szerencsés helyzetben vannak, hogy vizsgálataink idejére teljes utcatorokban őrizték meg egységes építészeti korok ízlésvilágát. A kutatásaink idejére már megkopott épületek nagy részében még ott lebegett építtetőjének és tervezőjének szelleme. Talán ez az a plusz töltet, ami arra sarkallja a kutatót, hogy minél többet megismerjen e korból, hogy ezen alkotásokat mint egy kor élettereit egységükben próbálja fölidézni.

Kiválasztott településeink e stílusok szinte iskolapéldáinak tekinthetőek, hisz az 1879. évi nagyárvíz után, egységes eklektikus stílusban újjáépült Szegedet napjainkig országszerte mint e formanyelv legjellegzetesebb városát tartják számon. Szabadka és különösen a szomszédságában lévő, kis üdülőtelep, Palics a szecesszió költői világának talán leggazdagabb tárházát őrizte meg, míg Temesvár titokzatosságát az eklektika és a szecesszió jó arányú váltakozásának köszönheti.

Szándékunkban állt föltérképezni azon lehetőségeket, amelyek komplex építészeti örökségünk szempontjából még színesíthetik e településeket. A további városfejlesztési célok megvalósítása érdekében részletesen vizsgáltuk néhány elhibázott műemlék-fölvételek problémáit, hogy a tapasztalatokat a további városrendezésben és a műemlékvédelemben egyaránt hasznosítani lehessen.

A térbeli kiterjesztés épp ezen szempontból jelent nagy értéket, hisz jó vagy éppenséggel ellenpéldákkal segíthetik a városépítők további munkáját.

Munkamódszerek

Kutatásaink első fázisában topográfiai és összehasonlító térképészeti módszerekkel vezettük le a vizsgált települések urbanizációs folyamatait egészen az általunk megcélzott időszakig. Ennek érdekében levéltárak és térképtárak számos kéziratos térképét kutattuk föl. E tekintetben különös figyelmet kaptak az egységes módszerekkel készült, katonai térképfölvételek, úgymint első, második és harmadik fölmérés vonatkozó térképszelvényei.

Ugyancsak jó eredménnyel használhattuk a vizsgált korban összeállított, kataszteri fölmérések lapjait, hisz ez utóbbiak egészen telekszintig mutatták be a településeket. Szeged esetében abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy fönmaradt az Építési Törzskönyv, amely egységes módon jelöli korszakunk építkezéseit. Sajnos, mint minden nyilvántartás, ez sem tekinthető teljesnek. Sajnálatos, de nem egyedi problémája, hogy az egyes tételekhez hozzárendelt levéltári iratcsomók, építési tervek csupán részlegesen állnak a kutató rendelkezésére.

A kutatás további helyszíneiként a különböző regionális és országos tervgyűjtemények, irattárak szolgáltak. E tekintetben kiemelt jelentőséggel bírt a pécsi Zsolnay-gyár archívuma, amely számos dokumentummal rendelkezik a szabadkai szecessziós építkezések egyik beszállítójaként.

A munkálatok szempontjából nehézséget okoz napjainkig a román levéltári rendszer, amely központosított voltánál fogva mint a belügyminisztérium egyik egysége működik, és nagyon korlátozottan látogatható még a belföldi kutatók számára is; a külföldiek előtt szinte tökéletesen zár. Ezen nehézségek áthidalására személyes kapcsolatok kiépítésével és helybéli kutatók bevonásával van lehetőség.

A könyvtári, bibliográfiai munka is jelentős időt igényelt, hisz számos olyan folyóirat, korabeli újság, kiadvány és egyéb sajtótermék fölkutatása vált szükségessé, amelyek egyik-másik épület létrejöttének körülményeit tisztázták. Igaz, ez többnyire csupán az állami és városi beruházások, azaz a létrejöttük korában is visszhangot keltő építkezések vonatkozásában szolgáltattak értékes információkat. Ezek a források a jelentős magánberuházások, nagy paloták néhányának esetében még szintén tudtak adattal szolgálni, addig jó néhány kisebb, de szempontunkból jelentős ház esetében már nem volta használhatók.

Célunk elérése érdekében szisztematikusan föltérképeztük azon kiadványokat, illetve kéziratokat, amelyek Szeged, Temesvár és Szabadka 19-20. századfordulójának városképével, építészetével foglalkoztak.

Településenként gondos körütekintéssel választottuk ki mindazon épületeket, amelyek az általunk kutatott időszakban épültek a három város területén, és korszakunk szempontjából fontosnak tartottunk, ügyelve arra, hogy a társadalom minden rétege reprezentálva legyen általuk. Különös figyelmet szenteltünk a honfoglalás millenniumának tiszteletére emelt épületekre. Nem kerülték el figyelmünket a településképet finoman cizelláló kisépítmények sem.

A továbbiakban közgyűjteményekben végeztünk tüzetes kutatásokat az előző kutatási fázisban kiválasztott építészeti emlékeink minél részletesebb dokumentálása érdekében. Célunknak tekintettük a lehető legpontosabban felszínre hozni az adott korban az építés körülményeit, beleértve az építtető, a tervező, valamint az építő szándékait, lehetőségeit. Természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül egy-egy épület társadalmi fogadtatását sem. Kutatásaink ezen fázisában jelentős hangsúlyt fektettünk a különböző archív fényképanyagok, képeslapok felkutatására és tanulmányozására is.

A kiválasztott épületekről egységes elvek szerint készítettünk adatlapokat, amelyeket a végső összegzésnél használtunk. Az adatokat számítógépre vittük. A régió területén tevékenykedő építészek munkásságának összegzése, elemzésük leegyszerűsítése és az eredmények

közérthető szemléltetése érdekében egy táblázatot állítottunk össze, amelyen követni lehet szerteágazó tevékenységüket és esetleges kölcsönhatásaikat. A táblázatokban szereplő, az építészekre és az általuk tervezett épületekre vonatkozó adatok „utalhatók” az építészek életrajzait tartalmazó, külön lapokra, avagy a jelen kutatásunk során kifejlesztett adatlapokra, amelyek az épületek részletes adatait tartalmazzák.

Ezt a módszert összehangolva alkalmaztuk a kutatás célterületén, hiszen ily módon sokkal áttekinthetőbbé és hozzáférhetőbbé váltak a kikutatott vagy módosítást igénylő adatok.

Megvizsgáltuk, hogy

- a Trianon óta különböző állami keretek közé került, három városban hogyan tudták betölteni a vizsgált épületek eredeti küldetésüket;
- hol mennyire figyeltek oda sorsukra, a följújtások során milyen elvek érvényesültek;
- a több, mint száz évvel ezelőtt létrehozott épületek napjainkban milyen funkcionális és urbanisztikai szerepet töltenek be;
- a megváltozott gazdasági, társadalmi körülmények között mennyire bizonyultak időtállóknak a vizsgált városoknak a folyóvízeivel kialakított döntései.

E tekintetben sajátos összehasonlítási alapot adnak például a három város zsinagógái. Míg Szegeden az újszinagóga a háború visszasságait kivéve, folyamatosan megőrizte liturgikus jellegét és funkcióját, addig Szabadkán a háború után elhagyatva, különféle méltatlan feladatokra használták, raktárként, lerakatként szolgált, és az utóbbi időben szinte megoldhatatlan gazdasági kihívás elé állítja a megmentéséért és újrashasznosításáért dolgozó szakembereket. A temesvári zsinagógák a múlt század második felében néptelenedtek el, és napjainkra váltak teljesen gazdátlanokká.

Az eredeti funkciójukat legtovább megőrzött épületekként korszakunkból a tűzoltó laktanyákat emelnénk ki. Szabadkán kutatásaink idején is szolgálja Szent Flórián lovagjait; Szegeden csupán az elmúlt évtized végén engedték át évszázados épületüket a mentők számára. Szeged és Temesvár esetében a vizsgált korszakban emelt városházákon paragrafálták testvérvárosi megállapodásukat.

A városok megálmodói és az álmok megvalósítói

Munkánk kiemelkedően fontos szeletét képezte a korszak jelentős építészeti megrendelőinek, azaz az építetőknek és a tervezők életpályájának követése is. Több olyan személyiséggel találkozhattunk, akik mindhárom településen vagy a vizsgáltak közül kettőben is kiemelkedőt alkottak.

Korszakunk egyik építész-színfoltjaként a fiatalon Szabadkán debütált Raichl J. Ferenc – miután ott kegyvesztetté vált –, Szegedre áttelepülve hamarosan újra magára talált, és jellegzetes szecessziós formanyelvével napjainkig meghatározó jelentőségű épületeket alkotott.

Lechner Ödön és Pártos Gyula egyaránt tervezett Szegeden és Szabadkán.

Reiner Károlynak a szegedi Fogadalmi templom megépítésére benyújtott terve II. díjban részesült; elképzelései alapján épült fel a Munkásbiztosító pénztár épülete és Temesváron a Timisana Bank székháza.

Baumhorn Lipótnak, akit a korban mint a zsinagógák jelentős tervezőjét tartottak nyilván, területünkön – több más épület mellett – a szegedi újzsinagóga és a temesvár-gyárvárosi zsinagóga fűződik nevéhez.

A Komor és Jakab tervezőpáros bár a szabadkai városháza megálmodásával alkotta fő művét, de nevükhöz Szabadkán és Temesváron banképületek is fűződnek.

Székely László, Temesvár főépítésze az ipari építészetben ötvözta mesterien a funkcionalitást és az esztétikát. A Temesvár-Gyárvárosban fölépült vágóhídja után térségünkben további megbízásokat is kapott, így a nagybecskereki vágóhíd is nevéhez fűződik.

A 19-20. század fordulóján keletkezett városképek utóélete

Kutatásaink során szintén szem előtt tartottuk, hogy az általunk kiválasztott korszakban kialakult, polgári városok urbanisztikai szempontból hogyan változtak a közelmúltig. Ennek tisztázására részletes vizsgálat alá vontuk a 20. század különböző rendezési terveit, térképeit.

Két fontos forrástípust sikerült elkülönítenünk. Egyikük a csupán tervezőasztalon maradt és nagy valószínűséggel politikai megrendelésre készült, a települések radikális megváltoztatását célzó anyagok, melyeket tömören „a jó, hogy meg nem valósult” dokumentumokként aposztrofálhatunk. Szempontunkból az 1950-es és 1960-as évek politikailag determinált „fejlesztési koncepcióinak” jelentős dokumentumai, hisz pontosan letapogatható rajtuk a szakmai irányelveknek a politika általi, teljes semmibevétele. Ezen előirányzatok nem titkolt célja a polgári városoknak mint az elmúlt rendszer jelképeinek teljes fölszámolása, megsemmisítése; helyükben a lakosság teljes kiszolgáltatottságát és ezáltal kézben tarthatóságát legjobban szolgáló „lakógyárak” telepítése volt.

A másik dokumentumcsoport a ténylegesen megvalósult átalakításokat – bontásokat és beépítéseket – mutatja. Ez az előbbinél jóval visszafogottabb, de egyes településrészek tekintetében ennek ellenére is visszafordíthatatlan sebeket ütött a korábbi, szerves fejlődés eredményeként kialakult települések összképén.

Jellemző a 20. század második felének urbanisztikai törekvéseire, hogy átalakításaik célpontjaként a „nagyságukat” reprezentáló építményeiket előszeretettel helyezték a városok központjába; sokszor nem titkolt célként ezek révén próbálták ellensúlyozni a vizsgált kor polgári és egyházi építkezéseit. Gyakran alig egy-két emberöltőt megélt, javakorabeli épületeket „robbantottak szét”, melyeknek helye néhány esetben napjainkig foghíjként tátong. Nem kímélték a korábban, a századforduló környékén létesített, a települések levegősségét szolgáló tereket, parkokat sem.

Műemlékek, műemléksorsok

Kutatásaink alapvető céljai között szerepelt megvizsgálni, hogyan állták ki az idők próbáját korszakunk építményei. Ennek érdekében különös figyelmet fordítottunk a már műemléki védelem alatt álló alkotásokra azt is vizsgálva, hogy a műemléki státusz mennyiben segítette vagy éppen gátolta az épületek utóéletét. Mit jelentett egyik-másik építmény esetében az esetleges helyi védelmi státusz? Hogyan alakították ki e városok helyi örökségükhöz fűződő stratégiájukat?

Aktívan, kezdeményezőként kapcsolódtunk be a térség örökségvédelmi politikájának fölülvizsgálatába, föltárva a nehézségeket, problémákat és egyben előhozva a pozitív példákat. Ennek érdekében elemző figyelemmel kísértük a folyamatban lévő fölújításokat, minden lehetséges fórumon hangoztatva, hogy igazán elfogadható műemléki beavatkozásnak csak az tekinthető, ahol az eredeti épületelemek legnagyobb megtartására törekszenek oly módon, hogy a nélkülözhetetlen pótlásokat az eredetivel azonos anyagból és eredeti technológiával készítik el. Műemléki szempontból nem tartjuk elfogadhatónak a napjainkban egyre gyakoribb eljárást, melyben korrekt dokumentálás nélkül, tégláig kopaszítanak egy-egy épületet, melyet utólag, anyag- és formaidegen módon készített látszatornamentikával próbálnak felöltöztetni.

Korszakunk építészeti értékeit helyi védelmi szempontból részben aggályossá teszik azok a szakszerűtlen beavatkozások, amelyek – ezek tervezőinek alapelveit teljesen figyelmen kívül hagyva – megbontották számos épület egységét, arányait, gyakran egészében eljellegtelenítve azokat. Különös károkat okoztak az emeletréépítések, tetőtér-beépítések, toldaléképületek, homlokzat-átalakítások. Szeged esetében ezen folyamatra Cs. Sebestyén Károly már az 1920-as évektől fölhívta a figyelmet.

Trianont követően Temesvár és Szabadka esetében az utódállamok építészeti beavatkozásait nem ritkán az is befolyásolta, hogy általuk az egykori magyar vonatkozásokat minimalizálhassák. Gyakran az ortodox államvallás épületeit igyekeztek oly módon elhelyezni, hogy megjelenésükkel lehetőleg egy új városkép uralkodó elemeivé váljanak. Az egymásnak feszülés időszakában sorra eltűnedeztek a magyar vonatkozású kisépítmények, szobrok, táblák, és helyüket az új hatalmak saját jelképeikkel foglalták el.

Az épített örökségvédelem szempontjából városonként különböző tendenciák figyelhetők meg.

Szeged esetében napjainkra kibontakozott egy városkép-rehabilitációs folyamat, amely számos, a korszakunkban keletkezett épületet is érint. Az alapjában dicséretes tendencia sajnos gyakran minőségbeli kifogásokra ad okot. Alapvető problémája, hogy előkészítése nem tűnik eléggé megalapozottnak. Azt a látszatot kelti, mint amikor egy bizonyos pénzügyi forrás hirtelen megnyílását szoros határidőn belül kell kihasználni, és így szakszerűtlen tervek alapján az eredeti technikákat, technológiákat nem ismerő kivitelezőkkel, az építés korszakának igényességét meg nem közelítő módon próbálnak a feladatnak eleget tenni.

Ez a látszatnyereség ellenére szakmai és társadalmi síkon egyaránt visszafordíthatatlan károkat okozhat. Szakmailag eltűnnek az eredeti szerkezeti és díszítőelemek, nem a műemléki alapelvek szerinti, az eredeti elemek kijavításával, kiegészítésével történő helyreállítás, hanem gyakran korszakidegen anyagokból készült látszatornamentikával találkozhatunk. Sajnos az épület nem kellő tisztelete gyakran nem csupán a homlokzaton jelenik meg, hanem a térformálás átalakításában is. El kell mondanunk, hogy e tekintetben a valóban műemléki védelmet élvező épületek sem képeznek kivételt.

Társadalmi vonatkozásban nagyon nagy a felelőssége a ma városképét alkotónak azért is, mert a fönti problémák a gondolkodás elsilányosodásához is vezetnek azáltal, hogy tömegesen ünneplünk látszat módon elkészült, kétes tartalmú munkákat, hisz általuk a száz évvel korábbi tervezőkről és kivitelezőkről állítunk hamis képet. Ők – szemben napjainkkal – nem csupán a távoli összképre, hanem a közeli részletekre is kifejezetten hangsúlyt fektettek. Ez adta igazi értéküket.

Nem hallgathatjuk el, hogy ezen folyamatok kialakulásáért egyaránt felelősséggel tartozik urbanista és megbízó, tervező és kivitelező.

Úgy látjuk, hogy Temesvár és Szabadka azon épületei, amelyekhez még nem nyúltak hozzá „jószándékú” följújtók, még ténylegesen magukban hordozzák azt az ideális lehetőséget, hogy – megfelelő előkészítést követően – valóban építéskori pompájukban láthassuk viszont őket.

Napjainkra Temesvár esetében egy sajátos tendencia alakult ki. Részben a kárpótlási folyamatok következtében korszakunk épületei nagyarányban kerülnek a nyugati magántőke birtokába. Ezen új tulajdonosok szemünk előtt alakítják ki ezen épületekkel kapcsolatos üzleti stratégiájukat. A följújtások gyakran csupán állagmegóvási munkálatokig terjednek. Néhány esetben a homlokzatok helyreállítása napjainkban zajlik, és ez még nem enged elegendő betekintést a szakember számára, hogy azokat minősítse. Öröndetes tény, hogy a városrendezés fölfigyelt a közelmúltban elburjánzott, bazárjellegű teraszok városképromboló hatására, és igyekszik ezeket egyre jobban visszaszorítani; ezáltal szabadabbá, ráláthatóbbá válnak a térfalak. A városközponttól távolabbi területeken korszakunkból számos hulló vakolatú, erősen kopott homlokzatú épülettel találkozunk, amelyek így megviseltségükben is visszaidéznek egykori pompájukat, megannyi apró, finom részletet őrizve meg. Ezen épületek megfelelő információkat hordoznak a jó szemű tervező számára ahhoz, hogy – igény esetén – róluk valóban hiteles följújtási tervek készülhessenek. Reményeink szerint a majdani helyreállítás során nem követik el a föntebb Szegednél taglalt hibákat.

Szabadkán a délszláv háborúk hatása érződik. A városrekonstrukciós folyamatok most kezdenek beindulni, és – szemben az általános, gyors és kampányszerű épületföljújtásokkal, épp a gazdasági nehézségek okán is – azon épületek esetén, amelyekre sikerül a finanszírozást megteremteni, szakmailag jól előkészített módon és többnyire hitelesen zajlanak a helyreállítások. Látható, hogy a munkálatokhoz szükséges finanszírozási föltételeket hosszabb és alaposabb előkészítések után, célzottan sikerül előteremteni.

Összességében nehéz eldönteni, hogy mely tendencia követendő, hisz a kampányszerű, gyors följújtások csak rövidtávon hoznak látványos változást, amely messze nem áll arányban az általuk okozott, visszafordíthatatlan beavatkozásokkal. A magántőke bevonásával megvalósuló följújtásoknál – amennyiben sikerül a tulajdonost megfelelőképpen motiválni –, úgy megvan a lehetősége a jó és szakszerű helyreállításoknak, de sajnos talán nagyobb arányban az ellenkezőjének is. Az egyenként, de korrekt módon kivitelezett helyreállítások bár példaként és mintaként szolgálhatnak, azonban városképi szempontból rövidtávon jelentős változást nem hoznak, maximum generálják azt.

Nézeteink szerint egy olyan, többpólusú finanszírozási megoldás kidolgozása lenne kívánatos, amely úgy a beruházót, mint a kivitelezőt egyaránt ösztönözheti, és a városstratégia szerves részét is képezi. Lényege, hogy azon följújtások esetében, amelyek megfelelő színvonalon zajlanak, ott az épület tulajdonosa pénzügyileg ösztönözve legyen, és ezáltal kötelezővé váljon, hogy szakmailag megalapozott, eredeti anyagokon és technológiákon alapuló, minőségi följújtást végezzen. Továbbá szintén elérendő cél, hogy egy bizonyos kiválasztott épületkör esetében a tulajdonos vagy fönntartó kisebb állagmegóvási munkálatok esetében is ösztönző támogatást kapjon akár kedvezményes anyagbeszerzésben, akár adó- és illetékpolitikai konstrukcióban.

A kutatás eredményei

Ötévnyi kutatásunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy mindhárom település – Szeged, Szabadka és Temesvár – urbanisztikai virágkorát valóban a vizsgált időszakban élte. A legjelentősebb épületegyütteseik e korszaknak köszönhetőek, és az akkor kialakult városkép, valamint városszerkezet mintegy félévszázadig változatlanul fennmaradt. Valóban kiemelkedő építészek hosszú távra tervezték e városokat. Akkor egy prosperáló Európa mindenben egyenrangú, gyakran úttörő településeinek számítottak.

A 20. század elejétől végbement, számos társadalmi és politikai változás hatásait azonban megszenvedték e városok. Az első jelentős törést az első világháború, majd az azt követő megszállások, a tanácsköztársaság és a folyamatokat lezáró, trianoni békediktátum jelentették. A háborús pusztításokat követően az utódállamok területén valóban igyekeztek az összetartozás jellegét adó motívumokat eltüntetni, az új impériumok státuszépületeit kiemelten megjeleníteni.

A következő jelentős fordulatot a második világháború pusztítása és az azt követő, általános politikai szemléletváltás hozta. Elmondható, hogy e városokat a fegyveres harcokban épületállományuk tekintetében aligha érte akkora veszteség, mint az azt követő társadalmi változások folytán. Ennek lényege abban rejlik, hogy míg az előzőekben csupán tárgyi, katonai veszteségek keletkeztek, addig az ezt lezáró békefolyamatok következtében Európa teljes kettészakadása valósult meg. A nyugati oldal a háborús veszteségek fölszámolása után a folyamatosságra törekedett, addig az újonnan kialakuló, keleti tömb alappolitikája volt mindenben eltüntetni az előző rendszer nyomait.

A korábbi, szerves egységben szerveződött település, amely polgárságra, munkásságra és az őket kiszolgáló, mezőgazdasági rétegekre épülve kvázi önfenntartást valósított meg, az új rendszerben teljesen fölborult. A városközpontokban az új hatalom hozzálátott a látványos berendezkedéshez, szövetidegen épületeket emelve. A korábbi polgári lakásokat, épületeket belülről teljesen földarabolva az eredeti népesség közel ötszörösét zsúfolták a falak közé. Ez az épületek rohamos amortizálásához vezetett annál is inkább, mert a tulajdonosi, karbantartói szemlélet jórészt kiveszett. Ezen időszakban direktívaként növelték a városok lakosságát. Az újonnan beköltözők elhelyezése érdekében számos épületre újabb emeleteket emeltek, amivel kiforgatták őket eredeti mivoltukból. A városközpontoktól távolabb eső, családi házas beépítésű területek az 1960-as és 1970-es évek lakótelepi építkezéseinek estek áldozatul.

A korábban mezőgazdasági termelésre alapozott családok elvesztették eredeti életmódjuk gyökereit. Ez megmutatkozott a porták használatának megváltozásában is. Az addigi épületek vagy funkciótlanná váltak, vagy teljesen új szerepet kaptak.

A 19-20. század fordulójának megmaradt épületeire a kutatók az 1980-as évektől figyelnek föl; igaz, számuk akkorra már jelentősen megfogyatkozott. Tulajdonképpen az eklektika és a szecesszió mint védendő építészeti stílus csupán a közelmúltban vált általánosan elfogadottá. A parasztpolgári épületek értékeire szintén a 20. század utolsó évtizedeiben terjedt ki a szakemberek figyelme. Napjainkra ez a terület vált a legsérülékenyebbé, hisz a viszonylag nagy beltelkeken található épületek az urbanizáció következtében egyre gyakrabban válnak telekspekulációk áldozatává. Ezen folyamatnak jellemző példaként az egykoron egységes szeged-alsóvárosi paprika- és dohánykertészek napsugárdíszes oromzatú házainak rohamos foygása szolgál.

Mindezek ellensúlyozására kiemelt fontossággal bír egy meg- és betartatható mérvű, helyi épített örökségvédelmi stratégia kidolgozása. E rendeletnek az összes érintett szakterület bevonásával és megfelelő szakmai megalapozottsággal kell bírnia. Fő mozgatórugójaként a pozitív ösztönzést és nem az önmagáért való tiltást kell beállítani. Ennek érdekében fontos szerepet kell szánni a lakosság tájékoztatásának, pozitív példák bemutatásának.

A kutatás részeredményeinek gyakorlati hasznosítása

Munkánk jelentősen hozzájárult e városokban az épített örökségvédelmi szemlélet formálásához. Indítványunkra kezdődött el Szeged épített örökségvédelmi kataszterének összeállítása, valamint a városkép-rehabilitációs program. Ez utóbbinak keretében Szeged központjában általános homlokzatzölújítás valósult meg, amelyet 2004-ben a nemzetközi zsűri Europa Nostra-díjjal, 2006-ban Európa-díjjal jutalmazott. Munkánkat fölhasználták a szegedi Szent István tér és az 1904-ben emelt víztorony rekonstrukciója során is, amikor nem csupán egy, a korszakunkban épített műemlék újult meg, hanem egyben városunk négy jelentős építészgyeisége is szobrot kapott; közülük dr. Zielinszky Szilárd és Magyar Ede a város századfordulós építészetében vállaltak jelentős szerepet.

Ugyancsak kutatásaink eredménye alapján készültek a szegedi Kiskörút – a Tisza Lajos körút – homlokzatzölújításai is.

Jelen munkánk hozadékaként dolgoztuk ki az örökségvédelmi hatástanulmány épített örökség fejezetének tartalmi és formai szempontrendszerét, amelyet azóta is a Dél-Alföld több településén használtunk.

Munkánk során készült el Szeged város épített örökségeinek teljes körű föltárása, amely a helyi védelem alá helyezés alapját képezi.

Jelen kutatásaink során kidolgoztuk a helyi építészeti örökségvédelmi rendelet mellékleteit képező épület-szócikkek szempontrendszerét, és Szeged esetében az adatbázisunkban található épületekről készült adatlapokat a rendelet rendelkezésére bocsátottuk. Ezek tartalmilag az egyes épületek történetére, tervezőjére és építészettörténeti értékelésére vonatkoznak.

Különös figyelmet fordítottunk a polgári építészeti értékeken túl az egykori mezővárosias paraszti és parasztpolgári épületek megóvására is. E vidék jellegzetes paraszti építményei a napsugárdíszes oromzatú lakóházak. Szeged esetében az 1879. évi nagyárvíz utáni rekonstrukció során, korábbi előképek alapján épültek, a külsőbb városrészekben egységes utcaképeket alkotva. Mivel számuk rohamosan fogy, teljes egészében számba vettük és egységes elvek szerint dokumentáltuk a napjainkig fönnmaradottakat. Ezen összegzés eredményeként a meglévők szűk ötöde nyert helyi védelmet.

Tevékenységünk a korszak számos épületének közelmúltban történt műemlékké nyilvánítását alapozta meg, így védelmet kaptak Szeged város jelentős századfordulós épületei (Szent Rozália-kápolna, indóház, újszinagóga, Gróf-palota, Raichl-palota, Szent István téri víztorony, Szent István tér – Szent Mihály u. sarok, Lechner tér 2/A és 2/B). Ugyancsak ezen munka alapozta meg Szeged városközpontjának műemléki jelentőségű területté nyilvánítását.

Elkészítettük a volt Sajtóház átalakítási tervéhez az örökségvédelmi hatástanulmányt.

A jelen kutatás eredményeit is fölhasználva Szabadka – Szeged a szecesszió jegyében címmel turisztikai együttműködés jött létre Phare CBC támogatással.

Szabadkán aktívan kapcsolódtunk be a Raichl-palota helyreállításába, és kezdeményező szerepet töltöttünk be a zsinagóga tervezésében és fölújításában; eddigi eredményként a saroktornyok készültek el.

Temesvár esetében a jelen kutatásokba időközben bevont Szekernyés János reprezentatív monográfiában mutatta be a város egykori főmérnökének, a vizsgált korszakot építészeti munkásságával jelentős mértékben gazdagító Székely Lászlót. Kutatásunk is hozzájárult a tervezőnek a város köztudatába való visszaemeléséhez; első lépésben emléktáblát, idén egészalakos szobrot kapott.

Mindenek előtt azt tekintjük e munka egyik legjelentősebb eredményének, hogy jelentősen hozzájárult a térségünkben kibontakozó felelős örökségvédelmi gondolkodás kialakulásához,

A kutatásnak és eredményeinek folyamatos közzététele

Mivel a jelen kutatási téma társadalmi és szakmai jelentőséggel egyaránt bír, fontosnak tartottuk megragadni azon lehetőségeket, amelyek során témánkat népszerűsíthettük. A helyi és regionális médiában több ízben föl hívtuk a figyelmet az épített örökség védelmének fontosságára és az esetleges hibákra, visszasságokra is. A szakmai közvéleményt konferenciákon tájékoztattuk:

- A 100 éves Dugonics Társaság Díszközgyűlés, Szeged, 2003. május 16. Az épített örökség védelme. Novák István DLA.
- Szeged – Temesvár városrehabilitációs konferencia, Szeged, 2004. május 4. Kárász utca – Klauzál tér revitalizációja. Novák István DLA.
- Az építészet forradalma a szecesszió!? Szabadka, 2005. október 27-28. A Zsolnay-homlokzatkerámia Szabadkán – restaurálásuk kihívásai. Demeter Gábor.
- Magyar Tudományos Akadémia SZAB Tudósklub, Szeged, 2005. november 24., A 19-20. század forduló szegedi építésze. Novák István DLA.
- Egri Műemlékvédelmi Nyári Egyetem, Noszvaj, 2006. A szabadkai Raichl-palota helyreállítási problémái. Demeter Gábor.

Kutatásaink eredményeit további jelentősebb publikációkban kívánjuk földolgozni építészeti stílusokra, építészezésre, korszakokra tagoltan. Ennek első, nagyobb munkájaként folyamatban van **Cifra paloták – szecesszió a Nagyalföld építészetében** címmel a Tóth Kiadó, Debrecen gondozásában készülő, Bagyinszki Zoltán fényképeivel gazdagon illusztrált, reprezentatív kiadvány összeállítása. Ezen publikációban az általunk kutatott terület szecessziós örökségét kívánjuk közzétenni.

Jelen munka hatására körvonalazódnak egy regionális örökségvédelmi periódika alapításának lehetőségei, amely az eddigi eredményekre alapozva, konkrét helyzetelemzésekben kíván a témával tovább foglalkozni.

Összegzés

A továbbiakban e beszámoló mellékleteként az adatbázisunkban elkészült földolgozásokból kívánunk néhány mintát bemutatni.

A kutatások eredményeinek publikációs földolgozása még folyamatban van, és megjelenésére a következő két éven belül kerül sor, ezért tisztelettel szeretnénk élni azon lehetőséggel, hogy **„a jelentésben foglaltak alapján született minősítést az OTKA kiegészítő eljárásban később módosítsa, figyelembe véve a később megjelent közleményeket”** is.

Köszönettel és tisztelettel

Novák István DLA
vezető kutató

Mellékletek

I. ÁLLAMI FŐGIMNÁZIUM, TEMESVÁR

Méltatói, életművének elemzői és kutatói Alpár Ignác építészeti működését három korszakra osztják. A pályakezdés tervékeny éveit követően az 1897-től 1916-ig tartó periodusban Alpár Ignác a korszak gazdag, befutott és fölkapott építészei sorában tartozott. Rengeteg megrendeléssel, komoly megbizatással halmozták el. Főleg tőzsdepalotákat, bankokat, főúri villákat, bérházakat, iskolákat, templomokat, megyeházakat tervezett és épített az első világháború kitörését megelőző években, évtizedekben. Alpár Ignác a 19. és a 20. század fordulóján a modern neobarokk architektúrákat (Sopron, Pécs, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár), valamint Észak-Magyarországon és Erdélyben a neoreneszánsz stílust (Lőcse, Nagyszombat, Déva, Segesvár) egyaránt alkalmazta. Kedvenc építőanyaga a kő volt, amit nemcsak szeretett, de tartóssá tételéhez is értett. Ahol csak lehetett a homlokzaton követ használt, alkalmazott.

A műemlék védelem Alpár Ignác 94 alkotását tartja számon, amiből 35 építmény iskola (37%). Erdély, Partium és a Bánság területén 38 Alpár Ignác tervezte épület áll. Rendeltetésük szerint a zömmel 1900 előtt emelt nagyméretű, reprezentatív középületek megoszlása a következő: 8 templom, 15 iskola és egyetemi épület, 6 város- és megyeháza, 4 fürdőépület, 2 bérház, amelyből az egyik öt épületből áll, 1 kastély, 1 postaépület, 1 emlékmű. Két reprezentatív Alpár-művel Temesvár is méltán büszkélkedhet, dicsekedhet. Az 1897-ben létesített Temesvári Magy. Kir. Állami Fogimnázium hajlékúul szánt emeletes épületet kerek száz esztendővel ezelőtt avatták fel a Belváros peremén. Wlasics Gyula miniszter személyes felkérésére Alpár Ignác műépítész 1897. május 15-én érkezett a Béga-parti városba az új tanintézet épületének elhelyezésére alkalmas telek megszemlélésére. Temesvár városa vállalta ugyanis, hogy átenged az állami kincstárnak egy 2400 négyszögöles telket. Alapos terepszemle után Alpár Ignác választása a Belvárosból a Gyárvárosba vezető út mellett álló emlékkeresztől mintegy 200 méterre a várterületen, az orvosai vasúti vágány mellett fekvő egyik telekre esett. Javaslatát 1897. május 18-án kelt rendeletével a vallás- és közoktatásügyi miniszter is elfogadta, a telket a célnak megfelelőnek és alkalmasnak minősítve. 1899. november 24-én kelt 86.615. számú rendeletével a vallás- és közoktatásügyi minisztérium felszólította Alpár Ignác műépítész, hogy minél előbb készítse el és mutassa be a Temesvári Állami Fogimnázium számára emelendő új épület tervvázlatát és költségelőirányzatát. A neves műépítész által elkészített tervvázlatot és költségtervezetet véleményezés végett a minisztérium 1900 elején leküldte a tanintézet igazgatóságának és tanári karának. Az iskola tanártesülete 1900. február 21-én megtartott értekezletén tárgyalta és bírálta meg a

tervvázlatokat. Több kritikai megjegyzés, észrevétel és észszerűsítési javaslat is elhangzott, amelyeket jegyzőkönyvbe is foglaltak. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1900. április 5-én kelt 17.130 számú rendeletével fölhívta Alpár Ignác műépítész, hogy a tanintézet tanártestületének jegyzőkönyvében illetve Nátafalussy Kornél nagyváradai tankerületi főigazgató felterjesztésében foglaltakat valamint a minisztérium hat pontban felsorolt megjegyzéseit szem előtt tartva s a középiskolai építkezésekre vonatkozó 6125/92 számú utasítás elveit maradéktalanul figyelembe véve és érvényesítve dolgozza át és véglegesítse a terveket. Alpár Ignác az építkezés várható költségeit 400.000 koronára becsülte. Magánvéleménye szerint az építkezési munkálatokat 1900 szeptemberében el lehetett volna kezdeni.

Temesvár város hivatalosan csak 1901. június 15-én vette át a katonai hatóságoktól a fogimnázium telkének szánt területet. Félévtizedes készülődés, halogatás után az építkezési munkálatokat 1902. április 7-én kezdték el. Az építkezést Alpár Ignác műépítész vezetése és Kovács Ákos temesvári államépítészeti királyi főmérnök ellenőrzése alatt Kassai János helybeli építész végezte. Az épületnek 1903. júliusáig kellett tető alá kerülnie és teljesen elkészülnie. A díszes emeletes iskolaépületet valamivel több mint egy esztendő alatt felhúzták, eredményes befejezték a temesvári vállalkozók, kézművesek és építőmunkások. A Temesvári Magy. Kir. Állami Fogimnázium tanárai és növendékei immár az új épületbe kezdhették el az 1903-1904-es tanévet. Az iskolaépület ünnepélyes felavatására 1903. őszén került sor. A rendezvényen Molnár Viktor, Temes vármegye és Temesvár város főispánja és dr. Telbisz Károly polgármester is megjelent. A *Temesvári Magy. Kir. Állami Fogimnázium 1903-1904. évi Értesítőjében* dr. Szőke József, Káldor Ágoston és Réday János tanárok számoltak be az avatóünnepségről és írták le, mutatták be részletesen a tanintézet épületét. Írásaikat számos fényképfelvétel és Alpár Ignác alaprajzainak másolatai illusztrálják, teszik hitelesebbé. Az épület művészeti erényeit, értékeit Káldor Ágoston az iskola rajztanára, megbecsült festőművész és műkritikus méltatta. Többek között nyomatékosan leszögezte, hogy Alpár Ignác műépítész az esztétikai hatás és a célszerűség harmóniájának megteremtésére törekedve a barokk stílus nemes főrmáiba öltöztette a temesvári állami főgimnázium épületét. Mutató épületet állított a magyar nemzeti kultúrának Temesvárott, amely méltó helyet foglalhatott el Magyarország legszebb középiskoláinak sorában. „Az épület barokk stílszerűsége szembeötlő: idegen elem nem zavarja azt. A kétemeletes épület homlokzata kelet felé fordul és valóban meglepő azon hatás, melyet a homlokzat hatalmas méreteivel, nemes szarnyaival és erőteljes tagoltságával a szemben levő *Ferenc József liget* valamely alkalmas pontján álló szemlélőre gyakorol – összegezte elismerő véleményét Káldos Ágoston rajztanár, festőművész. – Keltik pedig ezt a hatást a barokk stíl jellegzetes sajátosságai: a szerkezeti nagyságra, impozáns tömeghatásra való törekvés, egyszerű előkelőség, nyugodt vonalvezetés, széles főrmakezelés, egyszerű, de nagy arányú tagoltság; szóval minaz, amit Vasari e szóban foglal össze »moniera grande« (nagyszabású stíl)».

Homlokzatán pregnánsan érvényesült az egészek és a részeknek szerves kapcsolata, természetes összefüggése és alárendeltsége, meggyőzően igazolva és bizonyítva azt, hogy „az építőművészet ereje, értéke nem a dekoratív főrmák és részletek szervesen összehalmozásában, hanem azoknak a szerkezeti elemeknek egységéhez mért alkalmazásában, szóval az egészek és a részeknek összhangjában rejlik”. Káldor Ágoston szerint az iskolaépület neobarokk stílusát igazolták, támasztották alá és domborították ki: az épület hosszépítményének közepén és két végén kiemelkedő, kétlejtésű manzárdtetők, az ezek alján húzódó hullámos párkányrészletek, az épület testéből merészen kiugró rizalitek, párkányok és pillérek által támasztott mély, festői árnyékhatások, a kaput keretező pillérek jellegzetes alakja, a választékos díszítőmotívumok stb.

„Az épület egy hosszépitményből és annak végeihez csatlakozó két szárnyból áll, melyek könyökszerűen derekszög alatt befelé vannak törve. A hosszépitmény közepén egy magasabb, két végén egy-egy kisebb rizalit lép előtérbe – taglalta az épület esztétikai és architektúrális jellegzetességeit Káldor Ágoston. – A középső kiugró traktusban, mely hátrafelé és az épület szimmetriális tengelyének irányában messzire kiáll, és melynek homlokzata az épület közepének legdíszesebb része, van az intézet díszes főbejárata, egy hatalmas tölgykapu s a mögött szélfogó; ugyanitt van a tágas előcsarnok, a díszes lépcsők, a tornaterem és az ahhoz tartozó erkély bejárata. A kapu két oldalán álló barokkízesű pillérek nyugszik a bejárat erősen duzzadt, hullámos párkánya, az ez alatt levő falterületből domborodik ki a magyar korona országainak pálmaággal és tölgyfűzérrel övezett címerpajzsa. A középső rizalit tetőpárkánya alatt e felírás olvasható: »Magy. Kir. Állami Fogimnázium«”.

Az 1903-ban felavatott iskolaépület belsejéről is méltatólag szólt Káldor Ágoston: „Ugyanazon előkelő egyszerűség, amely az intézet külsejét jellemzi, mutatkozik belsejében is. Itt a stílszerűség a lépcsőház barokk faldíszjeiben érvényesül leginkább: egyebütt, a folyosókon, a tantermekben és egyéb helyiségekben csak annyiban, amennyiben a pedagógia és egészségügy érdekében nem ütközik. Másrészt arról is kellett a műépítésznek gondoskodnia, hogy az évről évre szaporodó tanulóifjúság ezen főrgalmas tartózkodási helyein szolid főrmák és szolid szerkezet az intézet belső részeinek tartósságát biztosítsák. Bár csak csekély mértékben ékesítik az intézet belsejét az építészet dekoratív elemei, egyszerű színezésűek a falak. A tanhelyiségekben mégis gazdag dísz borítja azok felületeit: a történelem, földrajz és természetrajztanításához való tanulságos és értékesszemléltető képek sokasága és a folyosó falain a képzőművészeti oktatáshoz való szebbnél szebb, nagyértékű és művészi kivitelű reprodukciók gyűjteményei, melyek már most is, intézetünknek csak hét évi főnnállása dacára, oly gazdag kiállításban tárulnak a szemlélő elé, hogy a folyosókat a művészetek csarnokának nevezhetni”.

Irodalom:

xxx: A Temesvári Állami Főgimnázium értesítője az 1903-04-es tanévre. Temesvár, 1904.
Bodor Antal: Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisztikai leírása – Az Al-Duna útikalauzával. Temesvár, 1908.
Telbisz Károly: Beszédei, Temesvár. 1910.
Geml József: Temesvár szabad királyi város közállapotai 1910. évben. Temesvár, 1910.
Borovszky Samu: Magyarország vármegyei és városai – Temesvár. Budapest, é.n.
Szekernyes János: Alpár Ignác és a Bánság. In: Mindenki Kalendárium – 2003. Temesvár, 1903.

II. MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK RT. BANK-PALOTÁJA, SZABADKA

A 19. század folyamán, amióta csak adatokkal rendelkezünk, a Szabadság tér 2. (egyik. Szent István tér) a város e szinte legjelentősebb fekvésű telke a nagy tekintélynek örvendő Lénárd család tulajdonában volt. Márton Lénárd (1765 – 1810) már a 18. század végén birtokolt itt „U” alaprajzú földszintes házat. Később fia István, utána Máté (rendőrfőnök, polgármester, valamint Szabadka, Baja, Zombor és Újvidék főispánja volt), majd annak lánya Sárrika, és fia István írták fel magukat a tulajdonosok névsorára. Végül, a 20. század elején a telek Máté második fia János, és István özvegye, Berta nevéen volt. Amellett, hogy a ház a Lénárd család lakóházaként szolgált, a 19. század hetvenes éveiben az „Üstökösnél” nevezetű korcsma,

valamint az Adria biztosítótársaság székel benne. Lénárd János halála után az örökösök eladták a telket a Magyar Általános Hitelbank Rt.-nek.

A három térre néző, félkörös alaprajzú, lenyűgöző méretű háromemeletes bank-palota építése szorosan kötődik az új városháza befejezése után történt Szent István tér rendezéséhez. Eredeti tervei elvesztek, de a „Vállalkozók Lapjában” megjelent pályázati hirdetés alapján az építkezés kezdete 1905-re tehető. Egykori tulajdonosa és építtetője a Magyar Általános Hitelbank Rt. volt, amely 1912-ben fejezte be az építkezést, Hajós (Gutmann) Alfréd (Budapest, 1878. 2. 1.-Budapest, 1955. 11. 12.) budapesti építész tervei alapján. Az épület bécsi szecessziós hatása merész elfordulást jelent az új városháza kissé megkésett magyar nemzeti szecesszió stílusát képviselő „szalon-rusztikus” dominanciájától, és a nagyvilágban már fel-felderengő építészeti modernizmus (a túlzott díszítés elhagyása, új, áttisztult felületkezelés, mértani alakzatok alkalmazása, stb.) előhírnökének számít a városban. Kozmopolita gondolkozású fővárosi építész elképzelése alapján épült. Az épület már elhelyezése által is rendhagyó. A hagyományostól eltérő saroképületről van szó, amely lekerekített hegyesszöben végződik. Az alaprajzilag íves kiképzés miatt, nincs szó két homlokzatról, hanem csak egy, szimmetrikusan kialakítottól, amely ugyanakkor három térre néz. Tengelyében, amely a két teret (Szabadság tér és Jovan Nenad Cár tér) elméletileg elválasztja egymástól, található a főbejárat. Az épület három tengellyel osztható a főbejáraton részben kiemelt domináns központi rizalitra piramis alakú sátozottal, valamint a két szélső, enyhén behúzott rizalitra, amelyeket sík attikák koronáznak. A bejáraton ajtó felett, és a lépcsőház előterében méhkast ábrázoló domborművek láthatóak, amelyek akkoriban a bankok által igen támogatott takarékoság szimbóluma volt. Egykor a bank ügyfélfogadó helyiségei a földszinten voltak, míg az emeletre tisztviselői bérlakásokat terveztek. Időközben a bankpalota rendeltetésváltáson esett át, ma már a földszintet üzlethelyiségek foglalják el, az emelet pedig megmaradt lakások részére. A földszinti kirakatok nagy méretei szinte üvegfalakra asszociálnak, amelyek a szecesszióra jellemző függőleges rácsokkal záródnak a felső övezetben. Az emeleti hosszúkás ablakokat főleg függőlegesen csoportosította a tervező, a homlokzaton elfoglalt helyzetüktől függően. Az épület két végét két-két kettős ablak zárja. A második emelet háromosztású ablakrésze előtt kovácsoltvas erkély látható. A homlokzati díszítés általában a nyílások körül hangsúlyozott, kivételt képeznek az emeletek közti négyzet alakú felületek. Az épület 1987-óta védelem alatt áll.

Forrás:

Sabadka Történelmi Levéltára F: 2. ép. eng. VII. kör 29/1912. ; Sz.K.M.I. dokumentációja.

Irodalom:

„Vállalkozók Lapja”, 1905.

Henrik Braun: Városháza felavatásának ünnepére, Nagyvárad, 1912.

Mr. Viktorija Aladžić, Mr. Gordana Prčić Vujnović, Mirko Grlica: Subotica - Kuća po kuća GRAD (66), Subotičke novine, Szabadka, 2001., 31/13. old.

Gerle J.-Kovács A.- Makovecz Imre: A századforduló Magyar építésze, Szépirodalmi könyvkiadó – BONEX.

III. CSABA U. 34. SZÁM ALATTI, MŰEMLÉK KAKUSZI-HÁZ TÖRTÉNETE ÉS JELENLEGI KATASZTROFÁLIS ÁLLAPOTA, SZEGED-FÖLSŐVÁROS

A telek utcavonalának jobb oldalára *Kakuszi József* építtetett földszintes lakóházat és – a mély telek közepére, a főépületétől eltérő tengelyekkel – egy fásszint. A tervet *Kakuszy István* látta el kézjegyével. Az 1889. január 31-én kelt építési engedély kiadását mindössze öt hónappal és

hat nappal követően a lakhatási engedély – a kivitelezést kielégítőnek ítéelő, bizottsági véleménnyel – 1889. július 6-án született meg.

A lakóház különlegessége, hogy utcai bütyje a derékszögtől jelentősen eltérő szöggel csatlakozik a hosszfalakhoz; ennek mértékét a tervező a végfal 14 cm és 63 cm között változó vastagságával kívánta mérsékelni – a hatóság azonban (kikötésként előírva) ragaszkodott a minimum 48 cm-es falvastagsághoz. A ház gazdája a szobát végül vakolt deszkafallal tette derékszögűvé oly módon, hogy egy 61 cm x 65 cm-es búvó ablak révén be lehetett jutni az utcai vakablak mögötti, kicsiny, rejtkehelyszerű helyiségbe. Ezen deszkafalhoz igazodott a szoba igen mívés, keretes szerkesztésű, virágfüzérés díszítőfestése, melyet *Bálint Sándor* is kiemelt jelentőséggel közölte.

A lakóházat időközben – egy falszélességnyivel eltolt középfőfallal és külön bejárattal – kitoldották oly módon, hogy alapincézett volta miatt padozata 28 cm-rel magasabbra került a korábbi épületrészénél. Az udvari bütün, az áthelyezett padlásfölgjáró alatt vezetett le a pincelejárát.

A lakóházat az építető családja adta el a Magyar Államnak az 1976. évi, országos műemlékké nyilvánítással egyidőben. (4-5. kép) Az 1990. évi Műemlékjegyzék szobrászműteremházzá alakítását irányozta elő. Ezzel szemben már akkor folyt az ingatlanok mozgáskorlátozottak rehabilitációs központjává való alakítása egy szemközti, új, úszómedencés épület emelésével, éppenséggel az Országos Műemléki Felügyelőség szegedi kirendeltségének kivitelezésében. Már ezek a munkálatok egyértelműen a műemlék ház kárára váltak, ugyanis az egyforma padlómagasság végett megszüntették a pincét, elbontották a padlásfölgjárót, a szomszéd felé néző hosszfalat stílusidegen módon nagy, üvegtéglákkal kitöltött ablakokkal törték át. Elbontották az utcai szobát derékszögesítő deszkafalat; eltávolították az ablakszárnyakat; a homlokzati vakolatot kis kivétellel levették.

Ezt követően a pályázaton nyert pénzüsszeg elfogyott, s a félig kész építkezést még az 1990-es évek elején otthagyták. Az azóta eltelt, bő évtized alatt a tető folyamatosan – az utóbbi egy év alatt is számottevő mértékben – pusztul; az épület erőteljesen beázik oly annyira, hogy a minőségi díszítőfestésen át esik az eső a szobában. A hátsó helyiségek földeme kiégve leszakadt. (6-8. kép) A házat kiúzhetetlenül hajléktalanok bitorolják. Az udvar a félig kész, új épület meredező pilléreivel és az otffejtett építőanyagokkal áthatolhatatlan dzsungel.

Az országos műemléki védelem alatt álló épület éppen még szívósan állja a megpróbáltatásokat. Az így rárótt, passzív bontás azonban lassan legyőzi, miután a közvélemény is egyre inkább szembefordul a lakótelepi házak között szigetként eddig még fönmaradt, de ma már romhalmaznak tekintett, egyik legszebb, legkvalitásosabb, napsugárdíszes oromzatú házzal. S a tulajdonosi jogokat gyakorló Kincstári Vagyonkezelő – a jogi helyzet rendezetlenségére hivatkozva – még a legelemibb állagmegóvásra sem mutatott hajlandóságot 2005 elején. A végleges pusztuláshoz közel álló, értékes ingatlant a jövőben átveheti az önkormányzat; ha nem tart rá igényt, árverésre bocsátják. S ezek egyike sem kecsgetett több jóval a ritka becsű épület érdekeit tekintve, aminek teljes negligálása jegyében telt az állami tulajdonban töltött három, de azon belül is az utóbbi másfél évtized.

IV. LECHNER Ödön (Pest, 1845. VIII. 17. – Budapest, 1914. VI. 10.): építész. A századforduló magyar építészetének legjelentősebb képviselője és nagyhatású egyénisége. Vajdaság területén is építkezett, főleg Nagybecskerekén (Zrenjanin) és Szabadkán. A

közelmúltban kerültek elő azok a tervek, amelyek arról tanúskodnak, hogy 1880 körül Zomborban két iskola is az ő tervei alapján készült. Mindkettőt, a Njegoš utcait és a Július 7-e utcait is még ma is használják.

1865-től Budapesten, 1866 és 1868 között Berlinben tanult Hauszmann Alajossal és Pártos Gyulával együtt. Egyéves olaszországi tanulmányút után 1869-ben nyitott irodát Budapesten Pártos Gyulával közösen. Több budapesti bérházat építettek berlini tanulmányaik hatását tükröző klasszicizáló-eklektikus stílusban. Felesége halála után Lechner Ödön három éven át dolgozott Párizsban (1875 – 1878) Clément Parent irodájában. A francia reneszánsz építészet kialakulását tanulmányozta. 1879-től újra Pártossal dolgozott együtt Budapesten. A nyolcvanas években különböző történeti formák ötvözése jellemzi alkotásaikat. 1889-ben rövidebb, 1890-ben Zsolnay Vilmos társaságában hosszabb angliai tanulmányutat tett Lechner, ezeknek jelentős szerepük volt abban, hogy az évszázad utolsó évtizedében kialakította sajátos és rendkívüli hatású építészetét vidéki és budapesti középületein és lakóházain. 1896-ban megszűnt Pártossal a társas viszony, de a kor sok jelentős építésze (Baumgarten, Körössy, Lajta, Sebestyén, Komor és Jakab, Vágó József) dolgozott alkalmanként Lechnerrel közösen vagy sok esetben csak munkakörülményeket biztosítva számára. 1900 után alig kapott megbízást, és még kiviteli terveiből is sok maradt megvalósulatlan. A magyar nemzeti formanyelv kialakítására tett a korszak legjelentősebb műveit hozta létre, melyek iskolát teremtettek, még ha a személyes irányítása alatt álló és műveinek nem formáit, hanem szellemét tovább vinni hivatott mesteriskola létrehozására való törekvés kudarcot vallott is. Építészetének tudatos, elméleti (tanulmányokban is kifejtett) kialakítása a korszakban egyedülálló, úttörő jelentőségű. 1902-től, a MÉSZ megalakulásától, annak első mestere volt.

Szabadkai művei: Lenin (egykor Erzsébet) park 11. Leovits palota; Leovits-család temetőkápolnája (1892) – elpusztult. Szegeden: városháza (Pártos Gyulával), Széchenyi tér 10.; Deutsch-palota homlokzata, Dózsa György u. 2.; Lechner-udvar, Híd u. – Roosevelt tér – Vár u.

V. **BAUMHORN Lipót** (Kisbér, 1860. dec. 28. – Bp., 1932. júl. 8.): építész. Oklevelét Ferstel, König és Weyr tanítványaként 1883-ban Bécsben szerezte meg. Hazatérte után, 1884 és 1894 között Bp.-en a Pártos-Lechner irodában dolgozott. Olaszországban járt 1893-ban és 1899-ben tanulmányúton. 1894-től haláláig önállótervezőként működött (a 1920-as évek végétől vejevel, Somogyi Györggyel együtt). Részt vett a székesfővárosi iskolaépítési akcióban, és pályázatok alapján több vidéki épületet épített fel. Önállótervezőként is híve maradt a magyaros stílustörekvéseknek. Életművének kiemelkedő alkotásai a zsinagógák, amelyből több mint húszat épített a történelmi Magyarország területén. 1888-ban megnyerte az esztergomi zsinagóga pályázatát s felépítésére is megkapta a megbízatást.

Tervei alapján épültek fel a szolnoki (1898-1899), szegedi (1902-1904), bp.-i Tüzér utcai (1908), újvidéki (1908-1909) stb. zsinagógák. Temesvárott felépült épületei: a gyárvárosi zsinagóga (1899), az Állami Felsőbb Leányiskola (1902), a Temes-Béga Vizszabályozó Társulat palotája (1902), bérház a 1989. december 16-a sugárút (1918-ig Hunyadi út) 6. szám alatt, a belvárosi zsidó hitközség Erzsébet-udvara (1906); a Lloyd Társulat palotája (1912).

További szegedi épületei: Wagner-palota (1910-11) Fekete Sas u. 28.; Izraelita Hitközség székháza (1901-03) Gutenberg u. 20.; „Vasalóház”(1912-13) Horváth Mihály u. 9. –

Takaréktár u; Wagner-palota (1904-05) Kárász u. 14. – Kölcsey u. 4.; Csongrádi
Takarékpénztár (1903-05) Takaréktár u.–Széchenyi tér 7.